

РЕАЛИЗАЦИЯ НА БИБЛЕЙСКИЯ ГЕНОТИП В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

СВЕТЛАНА КАЗАКОВА, ВЕСЕЛИН ПАНАЙОТОВ

В развитието на литературата могат да се диференцират два основни принципа: единият — подчинен на естетиката на тъждеството, чиято същност е съхраняването на вече създадени текстове, и вторият, който се изразява в непрестанен стремеж към създаване на все нови и нови текстове. Тези два принципа могат да бъдат съотнесени с историческите етапи в развитието на литературата — първият е по-древен, а вторият подчинява на себе си цялата съвременна литература. Голяма част от наблюденията на историческото развитие обаче водят до един общометодологически извод, засягащ същността на литературно-историческия процес — скритото проявление на „принципа на съхранението“, при това в текстове, достатъчно отдалечени (и исторически, и географски). Става въпрос за традицията и новаторството в литературата. Изследването на двете или на коя и да е от тях всъщност отвежда към проблема за развитието на литературата. Такъв процес на изучаване на диахронията може да се разглежда като „третично моделираща система“ (ако се опитаме да го формулираме с езика на модерната донеотдавна терминология). Това трето моделиране е литературната теория в нейните две основни направления — собственотеоретическа и историческа (едната се стреми да обясни що е литературата, другата — що е литературен процес). Литературната теория (особено нейното създаване) е изправена пред един парадокс: тя се стреми да обхване колкото може повече факти, тенденции, закони (т. е. стреми се към всеобемаща универсалност), но колкото по-голяма е претенцията ѝ в това отношение, толкова по-несъвършена и уязвима става тя. Опитите да се включат и обяснят теоретично повече и по-разнообразни явления винаги водят до крайности, които още по-рядко демонстрират безсилието на дадена теоретична концепция да остане ефективна и да обхване синхронно или диахронно литературата, защото всяко навлизане в детайлите, в дълбочината на изследваното явление усложнява и в крайна сметка деструктурира първоначалната теоретична платформа, послужила за изходна точка на анализа. Този парадокс изглежда неразрешим от гледна точка на „достатъчната обективност“ и прави очевиден още един недостатък на „теорията“, нейната повече или по-малка субективност. Но тази субективност има няколко нива: първо, присъщата на човешкото съзнание (срв. Хегеловата „Феноменология на духа“¹), второ, от структурата на социума, и трето — от случайността и избирателността на конкретното познание — лична и моментна избирателност на съзнанието.

¹ Хегел, Г.-В.-Ф. Феноменология на духа. С., 1969.

Очевидно пред изследователя на литературата стоят три пътя: или да се откаже въобще от рационалното познание (респективно от създаване на „обективна“ теория), или да изследва литературните теории от гледна точка на едно по-високо ниво (история или теория на „теорията“, създадена със същата доза субективност), или да се опита да създаде нова теоретична концепция със съзнанието за нейната относителна субективност.

Предвид особеностите на българския литературен процес и състоянието на литературоведските изследвания у нас по-ефективна изглежда третата насока. Изграждането на „третично моделираща система“ въпреки своите условия има и редица привлекателни страни, най-важната от които е, че това е необходим етап при създаването на понятието за национален литературен процес и за национална литература въобще.

Като отчита гореизложените рискове, настоящата работа ще носи отличителните черти на третия път, поставяйки си за цел изследването на един частен проблем — отношението към библейската митология през различни етапи от развитието на българската литература.

В изследванията върху историята на българската литература се среща една доста разпространена методологическа грешка — по-късните етапи в развитието на литературата се разглеждат сами за себе си, без всякаква връзка с предходните. Ако по отношение на фолклора като ранен стадий в развитието на художествеността все пак се прави някаква отстъпка и се говори за някаква приемственост или поне успоредност² между него и литературата ни от XIX век насам, то средновековната българска литература въобще е изключена и като традиция, и като реално присъствие. Така в една от последните работи по българска литературна история — интересната статия на Н. Георгиев „Тезиси по историята на новата българска литература“, факторът средновековна книжовна традиция отново е изпуснат. Но към „двата успоредни реда — взаимнонезаменяими, взаимнонеунищожими“³ (фолклора и литературата — бел. наша, С. К. и В. П.), трябва да се прибави и трети — средновековната книжовна традиция, която се запазва в България като присъствие до XX век включително (през XX век вече изключително в своя чисто религиозен вариант) и в образованието, и в обществения живот. Активността на нехудожествените жанрове в определени периоди от развитието на българската литература е забелязана от изследователя, който сочи молитвата, житието, проповедта, отчасти посланието между изходните нехудожествени жанрове на новата българска литература⁴. Тези наблюдения обаче остават едва ли не случайни, „странни“, тъй като липсва основополагащата идея за приемствената връзка между двата етапа в развитието на българската литература. При това трябва да напомним, че тази връзка е не само формална, но понякога генетична и концептуална. По-нататъшното изложение има за цел да разгледа някои сходни моменти в интерпретацията на библейската митология в най-ранния период на българската литература и в нейния съвременен стадий, реабилитирайки един значим етап от историята на литературата ни.

За по-ефективно разглеждане на проблема е целесъобразно да бъдат въведени две понятия — генотип и фенотип, които изразяват най-адекватно отношенията между библейската митология и литературата.

Въпреки че понятието „генотип“ не трябва да се свързва само с мита, а и с други генериращи текстове, в случая ще се имат предвид преди всичко проявите му в мита като една от най-ранните и същевременно най-разпростра-

² Георгиев, Н. Тезиси по историята на новата българска литература. — В: Лит. история, кн. 16, 1987, с. 12.

³ Пак там, с. 12.

⁴ Пак там, с. 23.

нени форми. В този смисъл ще се приеме като аксиомат, че митът дава началния тласък и основата на литературата и това няма да бъде доказвано. Когато въпросът засяга литературния процес, в който значението на един отделен генотип е само част от общите тенденции, трябва да бъде въведено и едно по-общо понятие, включващо всички текстове с генотипен характер. В такъв случай по-уместно е да се говори за генотипен фонд като понятие, изразяващо мащабността и многообразието в проявленията на генотипичните текстове.

Трансформациите на генотип като каноничния текст на Библията може да бъдат разглеждани в два аспекта — синхронен и диахронен. В известен смисъл тези два аспекта се подчиняват на един и същи принцип: интерпретацията на генотипа в някакви индивидуални варианти, част от които от своя страна също могат да бъдат реализирани във фенотипи. Необходимо е да се разграничават тези индивидуални варианти от фенотипните реализации, тъй като те не притежават едни и същи параметри. Вариантът има по-неуточнен, по-подвижен вид и по правило твърде рядко може да осъществи своя генотипен потенциал. Напротив, фенотипът има точно определен вид, със създаването си той в известен смисъл се канонизира и измененията в него по принцип са недопустими. Това изискване се отразява и на възгледа, че трябва да бъде запазен и изследван първоначалният текст (срв. например спора за редакциите на „Тютюн“, култа към „първата редакция“ в медиевистиката и пр.). Фенотипът притежава скритата възможност да стане генотип по отношение на следващите го текстове. Това е и пътят за попълване на генотипния фонд на литературата.

Като работно положение приемаме, че библейската митология, каноничният текст представляват една константа, която не се изменя и се запазва непроменима в дълъг исторически период. Тази постановка се основава на следните причини: първо, библейската митология като основа на християнската религия в продължение на почти две хиляди години е съхранила един каноничен текст и сравнително регламентирани тълкувания (става въпрос преди всичко за ортодоксалния вариант на християнството); второ, този каноничен текст трябва да се абстрахира от многобройните лични интерпретации, тъй като техният брой и многообразие правят невъзможно изучаването им като цялост (дори в минимален процент); трето, фиксирана е само част от читателските варианти (фенотипи) на библейския текст. От такава гледна точка ще се разглежда отношението на българската литература към библейската митология.

Първият етап, който е и основополагащ за националния литературен процес по отношение на връзката с библейския мит, е най-ранният период — времето на IX—X век. Това е моментът на създаване на българската писмена литература в период на нейното пълно и всестранно осъществяване — векът на Симеон и Петър представлява не само начало, но и връх в българската литература и култура (повторен може би само в епохата на Патриарх Евтимий), време, през което се залагат основите, създава се бъдещият генотипен фонд на българската литература. Едно такова твърдение изглежда колкото логично, толкова и неестествено (особено за изследователя, свикнал да разглежда националния литературен процес от Ботев насам) не само поради липсата на специални изследвания, проследяващи старобългарската традиция в новата литература, но и поради факта, че талантливите български писатели рядко проявяват интерес към ранния период на българската културна традиция. Това, разбира се, не дава основание проблемите за връзката с ранния период и съвременната литература да се избягват от изследователите. Защото една традиция може да се реализира не само с формално (тематично) връщане към даден исторически период, но и в по-скрито, потенциално присъствие, експлицитно

в иманентно литературни закономерности — истинският предмет на литературознанието.

В ранния период на българската литература се създават няколко концепции, няколко отношения на литературата към библейската митология, които в по-нататъшния развой на литературата се оказват особено продуктивни.

Обикновено се твърди, че старобългарската литература в своя ранен период има предимно религиозен (християнски) характер. Това е така, но в този твърде обобщаващ извод не може да бъде вметено многообразието на средновековната литература нито като цяло, нито дори в рамките на един век. Така за няколко десетки години (примерно от 900 до 960 — преди края на царстването на цар Петър) тази привидно неизменяща се, канонична, официална, сакрална литература засвидетелствува коренен обрат във възгледа за човека и света. В този период бързо се създават основополагащи концепции за мироузданието и също така бързо се разрушават. Епохата на Симеон е епоха на християнския оптимизъм и антропоцентризъм, а епохата на Петър — време на изобличение на човешкото нищожество и греховност. „Златният век“ създава мащабни философско-теологически произведения, огромни исторически сборници (от създаването на света през историята на великите народи до собственото съвремие), също така огромни енциклопедически сборници, събрали знанието на „външните“ и „вътрешните“ философи и т. н. Симеон се стреми да достигне границите на византийската образованост, а значи и на тогавашната образованост въобще. Но ако неговите усилия са насочени преди всичко към знанието за света, „навън“, то в следващата епоха интересът се обръща навътре, към самия човек, който се изследва в сравнение с християнския нравствен идеал. Появява се една „подозрителност“ към „венеца на природата“ и ако самият цар Петър отрича греховността, то богомилите въобще обявяват видимия свят за греховен, изграждайки една нова християнска религия. Така през IX—X в. се оформят два типа текстове, свидетелстващи за тези два етапа на усвояване на християнската религия и съответно демонстриращи две литературни интерпретации на християнския мит за човека. Най-ярка материализация на двете насоки са съчиненията на Йоан Екзарх и богомилската литература. Очертават се основните фенотипни реализации на библейския генотип — ортодоксална, богомилска и фолклоризирана.

Първият тип може да бъде разглеждан в два основни варианта — пряка цитация и коментар. Тези две форми могат да имат разнообразни проявления, но тяхната същност остава една и съща. Така например независимо от големия си обем, от философската си насоченост и от използването на природонаучни факти Шестодневът на Йоан Екзарх по същество си остава коментар на гл. 1 от книга Битие. Естествено, тези два основни варианта не бива да се търсят в своя чист вид, а преди всичко в комбинации и модификации.

По-интересни от литературно-историческа гледна точка са другите два типа — богомилският и фолклоризиращият тип отношение към библейската митология.

Богомилският рационализъм във възприемането на текста на Свещеното писание довежда до създаването на една нова, старохристиянска по своя характер религия, подчинена на актуализирана дуалистична концепция. По същество богомилите са първите български „митолози“, първите, които обработват мита, създавайки нови текстове (нови митовс, легенди, притчи). За съжаление многообразието на еретическата литература все още не е проучено в нужната степен, но и достигналите до нас текстове са достатъчни, за да бъде определено активното отношение на богомилите към библейската митология. Начините, по които българските еретици обработват и използват библейския текст, са няколко: диференциране на текстовете на необходими (божествени)

и излишни (сатанински); „дописване“ на мита (създаване на нов мит или легенда); създаване на илюстративен или символичен текст (притча). Такъв начин на обработка на библейския текст ще се окаже плодотворен много по-късно, когато неговите религиозни основания ще се превърнат в естетически. (Един съвременен творец подхожда към мита почти по същия начин — диференциране на интересувания го мит, ситуация, персонаж от останалите, т. е. класифициране на необходимо и излишно; цитиране — позоваване на даден мит, което в определени случаи може да бъде сведено само до име или ситуация от Библията — Й. Радичков; „дописване“ на мита и извеждането му в качеството на обобщение — създаване на нов текст с митологичен характер — Е. Станев, Й. Радичков, Н. Райнов.)

Фолклоризираният тип отношение към библейската митология се характеризира с едно почти пълно откъсване на библейския персонаж от религиозния контекст и християнското тълкуване. Може да се говори за белетризиране на библейското⁵, за неговото преосмисляне в процеса на усвояване от народната култура. Спецификата на библейските заемки във фолклорната култура е основана на интерференцията на две различни културни системи (необходимо е да се направи уговорката, че самата християнска традиция в своя каноничен вариант е сложна система от езически, юдейски и християнски елементи). Във фолклора, в сферата на системните отношения превес има фолклорно-езическото, а християнското се имплицира в отделни елементи, които при всички случаи имат по-подчинено положение. (Оттук и много разпространеното мнение в науката, че българският народ остава до наши дни езичник — мнение, също така едностранчиво и странно, както и горечитираното за разрива между стара и нова литература. Запазването на фолклорната система (системност) при интервенция на християнските елементи свидетелствува само за това, че в сферата на устното народно творчество се запазва същата система, но в цялостния обществен живот паралелно съществуват и християнското богослужение, и книжовната култура. Ето защо по-горният извод е в известен смисъл неточен и прибръзан.)

Книжовен вариант на фолклоризираното отношение към библейската митология може да се открие отново в X век в творческото дело на презвитер Йеремия⁶. Става въпрос преди всичко за неговото „Слово за кръстното дърво“ — апокрифна легенда за историята на кръста. В това произведение старозаветните и новозаветните персонажи действуват обединени не от християнска идеологическа позиция, а от „история на дървото“, според поетическите закони на фолклорната приказка. Сюжетното действие е организирано върху „историята на кръста“, а персонажите са битовизирани — Исус оре с два вола, запопва се и пр.

Следователно още през X век във вече силната апокрифна традиция се създава литература, чиято система не е религиозна, а по своите особености напомня фолклорната (по същия начин използваща библейските персонажи). Тази литература по своите генетични заложи е „митологична“. Нейният „митологизъм“ обаче не се основава на специален авторски интерес към мита, а на липсата на избор у средновековния книжовник, който има пред себе си един авторитетен генотип — Свещеното писание. Такъв начин на създаване на текстове се обуславя от спецификата на средновековната литература и на кул-

⁵ Говорим за белетризация в смисъл на десакрализация, олитуражуване на библейската митология, но този процес включва и фолклоризацията.

⁶ В настоящата работа не можем да решим сложния въпрос за личността на презвитер Йеремия и за взаимоотношенията му с богомилите. Ето защо в качеството на работна постановка говорим за него в традиционен възприетия смисъл, залегнал в изследванията на М. Соколов и Е. Георгиев.

турния процес въобще (особено в периода на ранната християнизация на даден народ).

Така още през X век в България се създават три вида фенотипни реализации на библейския генотип, които по-късно ще се актуализират в ролята на генотипи за следващите етапи в българската литература. Първият от тях е вече споменатият ортодоксален (конкретен) — изразяващ се в пряко цитиране на библейския текст в неговия каноничен, ортодоксален смисъл — типичен представител на това явление от по-ново време е Ив. Вазов; следват: богомилският („дописваш“, реформаторски) — реализиран в творчеството на Хр. Ботев, а в нашата съвременност в белетристиката на Ем. Станев, и фолклоризираният (онароднен, битовизиран), чийто завършващ етап в българската литература представлява творчеството на Й. Радичков.

Естествено, тези три генотипични вида и тяхното развитие са представени тук в работен, тезисен вариант, в най-изчистения си и опростен вид, само с начална и крайна точка, без детайлизиране и последователно изследване на етапите им. Всичко това е само основата на бъдеща работа. Тук ще се спрем само на завършващия етап от по-интересните и продуктивни типове в българската литература — богомилския и фолклоризирания, представени съответно в творчеството на Ем. Станев и Й. Радичков. За да бъдат изводите по-достоверни, избираме две фенотипни реализации на един и същи библейски генотип — възкресяването на Лазар. Главен обект на анализа ще бъдат „Лазар и Исус“ на Ем. Станев и „Лазарица“ на Й. Радичков.

В „Лазар и Исус“ евангелският мит е разширен, „дописан“: „Това е историята на възкресения Лазар, за която евангелието мълчи.“⁷ Този начин на обработка на мита е свързан с фикционалното изискване за пълната мимикрия на литературното произведение спрямо имитирания образец. Нещо повече, „Лазар и Исус“ претендира за по-голяма истинност от евангелския текст, който не казва цялата истина. Тази „фактическа удостоверителност“ е потвърдена от гледната точка на очевидеца — подобно на евангелиста, но без неговите религиозни заблуди. Това е гледната точка на „обективно“ наблюдаващия съвременник на събитията, който е едновременно и наш съвременник. Двойствеността на разказвача е обусловена от обединяването на библейското и псевдобиблейското (литературното). Разчупването на каноничната схема в определена част от библейския текст има двоен ефект: от една страна, запазените имена носят своя сакрален семантичен ореол, поддържайки фикцията за „божествената истина“, а, от друга, умишлено профанизираните връзки и отношения десакрализират текста и актуализират философското му звучене.

Този тип работа с мита по правило включва фенотипната реализация в обозримите рамки на един библейски епизод — възкресяването на Лазар (Ем. Станев), историята на бедния Лазар (Н. Райнов), историята на синовете на Яков (Т. Ман) и др. По същество се получава ново осмисляне на тази част от мита, която даденият автор обработва (оттук и връзката с еретическото пресосмисляне на Библията). Фенотипът има общи черти с вече изследвания — богомилския, ето защо в „Лазар и Исус“ могат да се открият еднакви механизми на интерпретация на библейската митология, характерни за Тайната книга на богомилите. „Новата история на възкресения Лазар“ („Лазар и Исус“) е всъщност отговор на въпроса, как трябва да разбираме историята на Лазар — един всъщност богословски въпрос, на който Ем. Станев отговаря философски.

По-сложен е проблемът за интерпретацията на библейския мит в творчеството на Й. Радичков. „Лазарицата“ привидно няма почти нищо общо с

⁷ Станев, Ем. Събрани съчинения. Т. 1. С., 1981, с. 392.

библейската митология и единствената връзка се основава на общността в имената. Това е характерен начин на битуване на митологичното (езическото, християнското, неомитологичното) в творчеството на писателя. То присъства едва ли не случайно, но при всички случаи равноправно в сложната психология на персонажите, на автора и в крайна сметка на съвременника, включваща в себе си историческото и фиктивното минало, самосъзнанието и насилието на това самосъзнание над действителността. Именно в тази подчертано субективна психика на Радичковите персонажи митът присъства като неотделима част от мисловната реалност на човека, но не в отделни епизоди (преосмислени или не), а преди всичко като асоциация, образ или просто детайл. При Радичков читателят никога не е сигурен дали става въпрос за библейска личност или събитие в общоприетия смисъл, или за някаква далечна субективизирана представа, приподнесена от автора. Митът у писателя се схваща преди всичко като алюзия за „наследствената обремененост“ на човешката психология с архаични представи, той присъства най-вече като елемент, подчинен на авторската (литературната) система — нещо, което по-горе, в друг исторически период, определихме като фолклоризация на мита. Естествено, между Радичковата стилизация на примитива, на патриархалното мислене и фолклоризацията на мита може да се намери и пряка родословна връзка, но по-важно е сходното отношение към библейското. Й. Радичков естетизира примитивната психология, превръщайки я в един неподражаем, почти неподдаващ се на описание субстрат от мъдрост и наивитет, философия и примитивизъм, оптимизъм и социален песимизъм.

„Лазарица“ разработва мита за възкръсналия Лазар, връщайки го към неговите собствени (езически) корени — генотипа на умиращото и възкръсващо божество. Неслучайно действието „протича“ през всички сезони на годината, свързано е с мястото на ритуалното изпитание — дървото. Но едновременно с връщането към митологичните корени на евангелието (респективно и на драмата) се извършва и едно осъвременяване, естетизиране на мита, за да бъде преосмислен като възкресение на духа, като обновление на познаващото и самопознаващото се съзнание. В умението да борави с митологичното Й. Радичков има само един съперник в българската литература — Хр. Ботев, но у Ботев този процес е по-ограничен, докато Радичков има предпочитание към интелектуалната „игра“.

Използуването на библейските мотиви в творчеството на Й. Радичков се вписва в общата тенденция на съзнателно-рефлекторното, интелектуалистичното отношение на съвременния творец към мита. Този подход не се основава на колективистичния народен дух, а от суверенността на вътрешния свят на персонажа, откъдето идва и тясната връзка с психологията и философията.

От казаното дотук могат да се направят следните изводи, отнасящи се до поставените и частично разгледани проблеми на българската литературна история:

1. Необходимо е да бъде „реабилитиран“ старобългарският период от историята на българската литература, като период, през който се поставят основите по следващите етапи в нейното развитие.

2. При конкретна работа, свързана с въпросите на това унаследяване, трябва да се изследва не толкова тематичната връзка, а преди всичко механизмите на творческо преосмисляне и интерпретация.

3. Сформиралите се още през IX—X век начини на „обработка“ на библейската митология (ортодоксален, богомилски, фолклоризиран) се запазват до днес (естествено, със задължителните за един по-следващ етап нововъведения и модификации).

Общият дух на работата налага и един извод от по-общ характер: твор-

чеството, творческият процес на даден автор, подчинен на изискването за „новост“, всъщност е в по-голямата си част традиция и тази традиция е неизкоренима като генетичната памет на индивида, включваща и естетическата информация.

Тези няколко заключения позволяват да бъдат изказани някои работни постановки, отнасящи се до историческата поетика като научна дисциплина.

1. Предмет на историческата поетика са трансформациите на генотипния фонд във всичките му аспекти (а не само в сюжетния, към който се отнася настоящата работа), т. е. тези исторически изменящи се явления, елементи, концепции, между които може да се открие някаква генетична връзка.

2. Историческата поетика е понятие по-тясно от понятието литературна история — като неин предмет следва да се разглеждат не всички литературни факти, а преди всичко тези, при които може да се наблюдава някакво изменение, движение.